

Bevolkingsgroei en economische ontwikkeling

M.A. de Ruyter van Steveninck*

Het belangrijkste agendapunt op de Wereldbevolkingsconferentie in Cairo is de relatie tussen bevolkingsgroei enerzijds en duurzame ontwikkeling en armoedebestrijding anderzijds. Dit verband is niet eënduidig: een hoge bevolkingsgroei versterkt het armoedeprobleem, maar omgekeerd is de armoede zelf één van de oorzaken van de bevolkingsgroei. In dit artikel wordt nader ingegaan op de vele verbanden tussen bevolkingsgroei en economische ontwikkeling, en worden maatregelen om de bevolkingsgroei terug te dringen op hun effectiviteit beoordeeld.

Sinds de jaren zestig is de bevolkingsgroei in de ontwikkelingslanden afgenomen, maar de bevolking neemt nog steeds toe. In de meeste industrielanden groeit de bevolking niet of nauwelijks. De daling van de sterftecijfers ging gepaard met een sterke stijging van reële inkomens, waarna ook de geboortecijfers daalden. Bovendien konden bevolkingsoverschotten emigreren naar 'lege' landen als de VS en Australië. In de huidige ontwikkelingslanden echter zijn sterftecijfers vooral door medische (in plaats van economische vooruitgang) gedaald, terwijl emigratie als 'veiligheidsklep' niet meer mogelijk is.

In sommige landen is de bevolkingstoename zo hoog dat de bevolking zich elke twintig jaar verdubbelt. Veel landen in Afrika zijn relatief dun bevolkt (ter vergelijking: Nederland heeft een bevolkingsdichtheid van 411), maar de in tabel 1 genoemde cijfers geven een vertekend beeld omdat in de noemer ook niet-bewoonbare grond (woestijnen, hooggebergtes) is inbegrepen. In Egypte bij voorbeeld is slechts 5% van het oppervlak bewoonbaar, waardoor de 'effectieve' bevolkingsdichtheid niet 55 maar 1.100 personen per km² is!

Deze hoge bevolkingsgroei heeft economische ontwikkeling in veel landen sterk gehinderd. Wanneer in Ghana de bevolking tussen 1980 en 1992 niet met 3,1% per jaar was gegroeid maar constant was gebleven, dan zou het per capita bbp in 1992 bijna 45% hoger zijn geweest. Reden hiervoor is dat de kinderen die tussen 1980 en 1992 geboren zijn slechts een zeer geringe bijdrage aan het bbp hebben geleverd (hoewel bevolkingsgroei van voor 1982 wel tot de produktie heeft bijgedragen)¹.

Economische groei en bevolkingsgroei

Naar algemeen wordt aangenomen oefent bevolkingsgroei in de derde wereld een negatieve invloed uit op de economische ontwikkeling (gemeten als

groei van het bbp per hoofd)². Echter, niet alleen beïnvloedt bevolkingsgroei de economische groei, maar het omgekeerde is ook waar. Armoede resulteert in hogere bevolkingsgroei door een aantal factoren, bij voorbeeld omdat arme gezinnen geen anti-conceptiemiddelen kunnen betalen, of omdat in veel landen kinderen als een oudedagsvoorziening worden gezien. Verder zijn veel problemen in arme landen niet alleen een gevolg van te hoge bevolkingsgroei, maar ook van ondeugdelijk economisch beleid.

Er bestaat een sterke correlatie tussen inkomensniveau en geboortecijfers van (en binnen) landen. Door bovengenoemde wederzijdse causaliteit is het niet mogelijk om op basis hiervan te bepalen of bevolkingsgroei economische groei veroorzaakt of andersom. Schatting van een simultane-vergelijkingen-model, waarin de interacties tussen bevolkingsgroei en per capita-inkomensgroei alsmede diverse exogene variabelen geïncorporeerd worden, zou uitkomst kunnen bieden. Het bouwen van zo'n model stuit echter op een groot aantal praktische bezwaren. In de eerste plaats moet het model een heel menselijk leven bestrijken (ca. 50-60 jaar), maar gedurende zo'n lange periode zullen zaken als institutionele fac-

* De auteur is werkzaam bij de vakgroep Ontwikkelingsprogrammering van de Erasmus Universiteit, en bij het Tinbergen Instituut. Hij dankt Hans de Kruijk voor commentaar.

1. Zie: N. Birdsall, Economic approaches to population growth, in H. Chenery en T.N. Srinivasan, *Handbook of development economics*, deel I, North Holland, Amsterdam, 1988, blz. 477-542; A.C. Kelley, Economic consequences of population change in the third world, *Journal of Economic Literature*, jg. 26, 1988, blz. 1685-1728; National Research Council, *Population growth and economic development: policy questions*, National Academy Press, Washington DC, 1986; en Wereldbank, Population change and development, in *World development report 1984*, blz. 51-206.

2. Een extreme uitzondering vormt Julian Simon, zie bij voorbeeld zijn boek *The ultimate resource*, Princeton, 1981.

toren en overheidsbeleid sterk veranderen, zowel door exogene als door endogene oorzaken. Verder vormen bevolkingsgroei en economische groei, behalve met elkaar, ook nog interacties met milieugere-lateerde, religieuze, culturele, en politieke factoren³, die ieder moeilijk te kwantificeren zijn. Ten slotte zijn de data in meeste ontwikkelingslanden, voor zover al beschikbaar, van dubieuze kwaliteit. In het hiernavol-gende zullen daarom de consequenties van bevol-kingsgroei voor een aantal afzonderlijke (economi-sche) deelgebieden worden nagegaan.

Inkomensverdeling en werkloosheid

In principe resulteert hoge bevolkingsgroei, gegeven het feit dat deze vooral in de lagere inkomensklassen plaatsvindt, in een schevere inkomensverdeling. Een toenemende bevolking doet eerst de productiefactor arbeid toenemen, en pas lang daarna (eventueel) de productiefactoren land en kapitaal. De relatieve be-loning van meestal armere arbeiders zal dus dalen te-genover die van meestal rijkere kapitaaleigenaren. Hetzelfde geldt voor ongeschoolde versus geschool-de arbeid, tenzij scholing inkomensafhankelijk is (een onrealistische aanname). Deze effecten worden nog versterkt indien (in het algemeen slecht werken-de) arbeidsmarkten er niet in slagen genoeg banen te scheppen om groeiende werkloosheid te voorkomen.

De werkloosheid is in veel ontwikkelingslanden een direct gevolg van macro-economisch en handels-beleid dat verzuimt te profiteren van de in deze lan-den meest overvloedige productiefactor: arbeid. Overgewaardeerde wisselkoersen leiden tot kunstma-tig goedkope importen en kapitaalintensieve produk-tieprocessen. Achterstelling van de landbouw ten opzichte van de industrie resulteert in massale agrari-sche (verborgen) werkloosheid. Wanneer dan ar-beidsmarkten ook nog streng gereguleerd zijn, is het niet verwonderlijk dat het aantal banen minder snel groeit dan de beroepsbevolking. In een aantal lan-den kon dit lange tijd (ten dele) worden gecompenseerd door emigratie naar West-Europa, de VS of de Golfstaten, maar dit wordt steeds moeilijker naarmate laatstgenoemde landen hun grenzen gaan sluiten. In landen als Algerije en Egypte heeft de groei van werklozenlegers tot soms ernstige politieke instabili-teit geleid.

Vermoedelijk zal een afnemende bevolkingsgroei resulteren in een rechtvaardiger inkomensverdeling en een lagere werkloosheid. Op korte termijn kan dit doel echter veel sneller, en goedkoper, worden bereikt door invoering van een (in de meeste ontwikke-lingslanden ontbrekend) progressief belastingstelsel, door het beter laten functioneren van arbeidsmarkten, door de benadeling van het platteland ten op-zichte van de stad op te heffen, of door het handels-beleid meer te richten op de productiefactor arbeid.

Besparingen en investeringen

Hogere bevolkingsgroei kan op twee manieren tot la-gere investeringen per hoofd leiden. Ten eerste daalt, bij gegeven investeringsquote, de kapitaal/arbeid ra-tio. Bovendien leidt een bevolkingstoename tot een hoger aantal niet-werkenden (kinderen, bejaarden, en werklozen) ten opzichte van het aantal werken-

Tabel 1. Bevolkings- en economische karakteristieken van een aan-tal ontwikkelingslanden

Land	Bnp per hoofd, 1992 \$	Aantal inwoners 1992 mln.	Bevolk. dichth. 1992 per km ²	Bevolk. groei 1980-92 in %	Verdub-belings-tijd ^a , jaren	Groei bbp p. jaar 1980-92 in %
Bangladesh	220	114,4	794	2,3	30	1,8
Egypte	640	54,7	55	2,4	29	1,8
Ethiopië	110	54,8	45	3,1	23	-1,9
Ghana	450	15,8	66	3,2	22	-0,1
India	310	883,6	269	2,1	33	3,1
Iran	2.200	59,6	36	3,5	20	-1,4
Jordanië	1.120	3,9	44	4,9	14	-0,3
Kenia	310	25,7	44	3,6	20	0,2
Pakistan	420	119,3	150	3,1	23	3,1
Rwanda	250	7,3	281	2,9	24	-0,6

a. Verdubbelingstijd van de bevolking = $\ln 2 / \ln(1+g/100)$.

Bron: Wereldbank, *World development report 1994*, Washington, DC.

den. Hierdoor daalt de spaarquote, en daarmee (bij gegeven buitenlandse besparingen) de investerings-quote. Beide effecten resulteren in kwantitatief lage-re investeringen en bnp groei (beide per hoofd van de bevolking).

De kwaliteit of efficiëntie van de investeringen is echter ook van belang, en kan veranderen door de in-vloed van bevolkingsgroei op de stand van de tech-nologie (zie onder). Bovendien kan het bovenge-noemde inkomensverdelingseffect voor een stijging in de spaarquote zorgen, omdat hogere inkomens-klassen een grotere marginale spaarquote hebben dan lagere. Ook kan bevolkingsgroei van bepaalde gevallen tot schaalvoordelen in het productieproces leiden. Hierbij kan men denken aan het verstrekken van publieke goederen zoals infrastructuur, waarvan de kosten dan over meer mensen kunnen worden omgeslagen.

Hoewel de meeste deskundigen van mening zijn dat de negatieve factoren zwaarder wegen dan de po-sitieve, zijn empirische studies er vooralsnog niet in geslaagd een duidelijk oordeel mogelijk te maken. Reden hiervoor is vermoedelijk vooral dat, door het ontbreken van goed functionerende financiële markten, een groot deel van de besparingen en ontsparin-gen van de armen in natura is (bij voorbeeld in land of gereedschappen) zodat fluctuaties hierin niet in de nationale statistieken tot uitdrukking komen.

Zelfs al zou een verlaging van de bevolkingsgroei een verhoging van de spaarquote tot stand kunnen brengen, dan nog kan men zich opnieuw afvragen of daar geen betere instrumenten voor bestaan. Te den-ken valt hierbij aan het afschaffen van renterestricties die in een negatieve reële rente (nominale rente mi-nus inflatie) resulteren, of het heffen van belasting op consumptie in plaats van op inkomen.

De agrarische sector

Ook de invloed van bevolkingsgroei op de prestaties van de agrarische sector is niet a priori vast te stellen.

3. Zie ook: J. Tinbergen, *Entering the third millenium*, 1991.

De beschikbare hoeveelheid bebouwbaar land is òf vast, òf kan slechts tegen toenemende kosten worden vergroot. Het korte-termijneffect van bevolkingsgroei is dus duidelijk negatief: minder land per arbeider leidt tot lagere arbeidsproductiviteit. Op langere termijn echter heeft de ontwikkeling van arbeidsintensieve landbesparende technologieën (kunstmest, irrigatie) een sterke groei van de voedselproductie mogelijk gemaakt. Met name in Azië is de 'groene revolutie' succesvol geweest, doordat de toegenomen bevolking overheden dwong veel te investeren in infrastructuur en irrigatieprojecten, en geld vrij te maken om technologieën uit het buitenland te importeren. Empirische studies suggereren dat voor de meeste landen het lange-termijneffect zwaarder weegt dan het korte-termijneffect, maar tussen landen onderling kunnen grote verschillen optreden.

De situatie in Afrika ten zuiden van de Sahara is veel ongunstiger. Niet alleen doordat de bodemvruchtbaarheid lager is⁴, belangrijker is nog dat economische instituties zoals agrarische markten, financiële instellingen en infrastructuur (met name het transport van de velden naar de markten), minder ontwikkeld zijn. Bovendien heeft het in Afrika vaker dan in andere delen van de derde wereld ontbroken aan een verstandig economisch beleid. Sub-Sahara Afrika is dan ook de enige regio die niet òf zelf voldoende voedsel kan produceren, òf het door middel van internationale handel kan importeren, en dus voorlopig van ontwikkelingshulp afhankelijk zal blijven.

Overigens dient in dit kader een onderscheid te worden gemaakt tussen bevolkingsgroei en bevolkingsgrootte. Voor het benutten van schaalvoordelen met betrekking tot agrarische technologie bestaat waarschijnlijk een optimaal bevolkingsniveau; alleen wanneer de werkelijke bevolking kleiner is, heeft bevolkingsgroei positieve gevolgen. Bangladesh is deze kritische grens vermoedelijk al gepasseerd, terwijl voor veel landen in Afrika ten zuiden van de Sahara ruimtegebrek niet het meest urgente probleem is.

Het milieu

Met betrekking tot de effecten van bevolkingsgroei op het fysieke leefmilieu, dienen twee verschillende soorten milieudegradatie onderscheiden te worden. Ten eerste zijn er de grensoverschrijdende effecten, zoals de afbraak van de ozonlaag, de toename van de concentratie broeikasgassen in de atmosfeer, en de vervuiling van de oceanen. Momenteel worden deze vooral veroorzaakt door productie- en consumptiepatronen in de rijke landen, hoewel de bijdrage van de ontwikkelingslanden (met name China en India), door een combinatie van bevolkingstoename en economische groei, in de toekomst waarschijnlijk sterk zal stijgen.

Een geheel andere categorie milieuproblemen zijn niet-grensoverschrijdend: de gevolgen hiervan worden vooral lokaal gevoeld. Men kan hierbij denken aan woestijnvorming, ontbossing, en bodemdegradatie. Deze processen worden vooral in de arme landen zelf veroorzaakt, en zijn in vele gevallen een direct of indirect gevolg van hoge bevolkingsgroei. In het laatste geval zijn meestal eigendomsrechten

van het bedreigde stuk natuur niet of slecht georganiseerd. In veel Afrikaanse landen stimuleert gemeenschappelijk bezit van grond families tot het krijgen van veel kinderen, immers hoe groter de familie des te meer aanspraak zij op de gemeenschappelijke grond kunnen doen gelden. Ontbossing wordt vaak veroorzaakt door een toenemende vraag naar brandhout (voorbeelden zijn Nepal en een aantal Sahellanden in Afrika). Duidelijk gedefinieerde en nageleefde eigendomsrechten maken herbebossing door eigenaren lonend, omdat houtprijzen zullen stijgen naarmate de hoeveelheid hout afneemt. Een andere oorzaak van ontbossing is toenemende landbouwactiviteiten, zoals in het Amazonegebied in Brazilië. Land is hier gemeenschappelijk bezit, maar kolonisten hoeven de gemeenschap er niets voor te betalen, met overconsumptie als onvermijdelijk resultaat. Woestijnvorming als gevolg van overbegrazing door vee of te intensieve landbouw heeft misschien nog wel ernstiger consequenties dan ontbossing, omdat hierdoor niet alleen ecosystemen worden vernietigd, maar ook landbouwgrond wordt vernietigd. De oorzaak is in wezen steeds dezelfde: toenemende bevolkingsdruk, gekoppeld aan het ontbreken van een rem op excessief gebruik.

Overheidsingrijpen

Overheidsingrijpen kan in twee situaties welvaarts-theoretisch gerechtvaardigd zijn. In de eerste plaats kan de staat vaak relatief goedkoop informatie en dienstverlening op het gebied van geboorteregulering verstrekken. Dit komt doordat dergelijke activiteiten vaak grote en riskante investeringsprojecten noodzakelijk maken, zodat exploitatie voor de particuliere sector meestal niet aantrekkelijk is.

Een tweede, belangrijker, geval doet zich voor wanneer er vanuit maatschappelijk oogpunt te veel kinderen geboren worden. Op gezinsniveau kunnen kinderen als consumptiegoederen (meer kinderen in de zin van meer gezelligheid), maar ook en vooral als investeringsgoederen worden beschouwd. Het laatste geval kan twee vormen aannemen. Kinderen kunnen al op jonge leeftijd actief bijdragen aan het productieproces, iets wat vooral speelt in agrarische samenlevingen. Ten tweede kunnen kinderen als een investering in een (financieel) veilige oude dag worden gezien, aangezien in de meeste ontwikkelingslanden een goede pensioenvoorziening ontbreekt. Dit betekent dat op gezinsniveau het krijgen van veel kinderen rationeel kan zijn: het individuele nut is positief. Wanneer echter hoge bevolkingsgroei negatieve gevolgen heeft voor het collectieve nut, ontstaat ook hier een extern effect, en daarmee een reden tot overheidsingrijpen⁵.

Bevolkingsgroei kan worden gedefinieerd als het verschil tussen het geboortecijfer en het sterftcijfer,

4. Zie Pierre Gourou, *The tropical world: its social and economic conditions and its future status*, Longman, New York, 1980.

5. N. Birdsall, op.cit., blz. 523-529; National Research Council, op.cit., blz. 82-84; P. Demeny, *Population and the invisible hand*, *Demography*, jg. 23, 1986, blz. 473-487.

gecorrigeerd voor migratie. Verhoging van het sterftecijfer komt wegens voor de hand liggende redenen niet in aanmerking, en de mogelijkheden tot emigratie zijn verwaarloosbaar klein. Hierdoor vormt het verlagen van het geboortecijfer het enige beschikbare beleidsinstrument. Overigens zal op het moment dat het geboortecijfer tot het vervangingsniveau (2,1 kinderen per echtpaar) is teruggebracht de bevolkingsgroei nog zo'n twintig jaar doorgaan (het zogeheten demografisch momentum), doordat de reeds geboren in deze periode de vruchtbare leeftijd zullen bereiken. Om het geboortecijfer te verlagen kan men vijf soorten maatregelen nemen, hieronder gerangschikt in toenemende mate van dwang. Dit betekent dat toepassing een toenemend negatief verschil tussen sociaal en particulier nut vereist.

- Het vergroten van de participatie van vrouwen en meisjes in (met name primair) onderwijs. Dit is vrijwel zeker het beste middel (zowel uit efficiëntie- als rechtvaardigheidsoverwegingen) om bevolkingsgroei te verlagen. Er bestaat een sterk (negatief) verband tussen het aantal jaren scholing en het aantal kinderen dat een vrouw krijgt. Direct gevolg van betere scholing is dat voorbehoedsmiddelen beter zullen werken wanneer de gebruikers de gebruiksaanwijzing kunnen lezen. Bovendien verbetert scholing de kansen van vrouwen op de arbeidsmarkt, en het hebben van een baan verhoogt de opportunity costs van het krijgen van kinderen.
- Het verstrekken van family planning-diensten en -voorlichting, waarbij deelname op vrijwillige basis is. Hiermee kan de zogenaamde 'unmet need' (de ook op gezinsniveau ongewenste geboorten) worden verlaagd. Tenzij het belastingstelsel regressief is, is dit de op één na meest kosteneffectieve manier om geboortecijfers omlaag te krijgen. Ook het liberaliseren van verkoop en distributie van voorbehoedsmiddelen valt binnen deze categorie. Importrestricties en slecht werkende distributiesystemen zorgen er voor dat in Brazilië, Burundi, en Venezuela condoms meer dan 70 dollarcent kosten, terwijl de consument er in China, Egypte, en Tunesië er nog geen 3 dollarcent voor hoeft neer te tellen⁶.
- Wanneer het *gewenste* kindertal omlaag moet, zijn de genoemde maatregelen niet voldoende. Het eerstvolgende in aanmerking komende alternatief is het geven van beloningen, in twee vormen. Ten eerste zijn er subsidies die barrières tot het gebruik van anticonceptiva verlagen, zoals reiskostenvergoedingen om voorlichtingsbijeenkomsten bij te wonen of subsidies die de verkoopprijs van de pil of condoms verlagen. Ten tweede kan men denken aan uitkeringen (of beloningen in natura) die de vraag naar kinderen verlagen, zoals premies voor gezinnen die minder dan een bepaald aantal kinderen krijgen. Het voordeel van het geven van beloningen is de marktconformiteit: er wordt op kinderen bezuinigd in die gezinnen waar dat in het minste verlies aan welzijn resulteert.

- Het heffen van belastingen op het krijgen van kinderen. Hoewel dit in feite neerkomt op een negatieve subsidie, is er toch een belangrijk verschil indien zorg voor de toekomst het motief is voor het krijgen van kinderen. Idealiter zouden gezinnen die erg graag kinderen willen het bedrag van de belasting moeten kunnen lenen op de kapitaalmarkt, en deze lening in de toekomst terugbetalen uit de 'opbrengst' van het kind (het toekomstige loon). In de praktijk is dit echter onmogelijk (en niet alleen in ontwikkelingslanden).
- Het instellen van quota (bij voorbeeld door gedwongen sterilisaties na geboorte van een maximum aantal kinderen) is de meest drastische maatregel. Doordat quota de marktwerking verstoren, en een groot individueel welvaartsverlies met zich meebrengen, is hun werking welvaartstheoretisch minder efficiënt dan die van beloningen en belastingen (tenzij quota verhandeld kunnen worden, maar dit zal vermoedelijk politiek niet haalbaar zijn). Instelling van quota is dus alleen gerechtvaardigd als het niet-afremmen van de bevolkingsgroei enorme maatschappelijke kosten met zich mee zou brengen. Vermoedelijk is dat momenteel nergens het geval.

Niet-economische oorzaken

Uiteraard zullen bovengenoemde maatregelen minder effect sorteren wanneer niet-economische factoren de voornaamste oorzaak zijn van een hoge bevolkingsgroei. Zo zijn de meeste religies tegenstander van geboortenbeperking, waarschijnlijk voortkomend uit een wens tot 'survival of the most plentiful', maar sommige (Islam, Christendom) weer meer dan andere (Boeddhisme). Ook culturele factoren spelen een rol: in bepaalde culturen (met name in Afrika) wordt het hebben van veel kinderen als een teken van gezondheid van beide ouders beschouwd. Ten slotte kunnen politieke factoren belangrijk zijn. In sommige landen heeft de overheid een snelle bevolkingsaanwas gestimuleerd ten einde zo regionaal of internationaal meer invloed te kunnen uitoefenen. China onder Mao en Roemenië onder Ceaucescu zijn voorbeelden. Naarmate niet-economische factoren een belangrijker oorzaak van hoge bevolkingsgroei zijn, impliceert dit dat drastischer maatregelen genomen moeten worden om een zelfde bevolkingsgroei-daling te bewerkstelligen, aangezien economische reacties minder sterk zullen zijn.

Conclusies

Het verband tussen bevolkingsgroei en economische ontwikkeling in de derde wereld is negatief: een hoge bevolkingsgroei remt economische groei, en een lage economische groei resulteert vaak in een hoge bevolkingsgroei. De onderbouwingen hiervan zijn echter vooral theoretisch, en niet altijd empirisch. De interdependencies tussen beide variabelen

6. *The Economist*, 3 september 1994.

onderling en ten opzichte van derde factoren, alsmede data-problemen zijn hier debet aan.

Verder worden tegenwoordig veel van de problemen die samengaan met hoge bevolkingsgroei gezien als veroorzaakt door foutief economisch beleid. Hoge bevolkingsgroei versterkt deze problemen, maar is er niet de oorzaak van. Het gaat hier met name om het ontbreken c.q. slecht functioneren van arbeids- en financiële markten, handelsbeleid dat de produktiefactor arbeid achterstelt ten opzichte van de produktiefactor kapitaal, het ontbreken van duidelijk vastgelegde eigendomsrechten, en excessieve regelgeving op arbeidsmarkten. In veel landen kan het corrigeren van dergelijke verstoringen vermoedelijk een groter effect sorteren dan het terugdringen van het geboortecijfer.

In hoeverre bevolkingsgroei als een urgent probleem moet worden beschouwd verschilt sterk van land tot land, en van periode tot periode⁷. Vermoedelijk ligt de grens ongeveer bij een bevolkingsgroei van 2% per jaar, is de groei hoger dan wordt het ontwikkelingsproces ernstig belemmerd⁸. Landen met een hoge effectieve bevolkingsdichtheid (China, Ban-

gladesh, Egypte), en landen met een slecht functionerend bestuur (veel landen in Sub-Sahara Afrika) lijken het meest kwetsbaar te zijn. Indien hun bevolkingsgroei niet op middellange termijn fors kan worden verlaagd, lopen zij het risico in een vicieuze cirkel van hoge bevolkingsgroei, toenemende armoede, verwoesting van hun fysieke leefmilieu, en wellicht zelfs burgeroorlogen terecht te komen.

Thijs de Ruyter van Steveninck

---

7. Teleurstellend genoeg ontbreekt dit aspect vrijwel geheel in het recente rapport van de Nationale adviesraad voor ontwikkelingsamenwerking, *Advies Bevolking in ontwikkeling, op weg naar Kairo '94*, NAR- rapport 104, februari 1994.

8. Zie Robert Cassen (red.), *population and development: old debates, new conclusions*, Overseas Development Council, Washington, DC, 1994.